

6. НАМ ПИШУТЬ

УДК 811.112.2'342

Проконова Л.І.

ЧИ МОЖЛИВІ ШВИДКІ ЗВУКОВІ ЗМІНИ В МОВІ ВЗАГАЛІ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ЗОКРЕМА

На ІХ Конгресі фонетичних наук у Копенгагені, який відбувся 6-11 серпня 1979 року, були поставлені на обговорення дуже важливі проблеми – передусім проблема звукових змін: як вони відбуваються у мовах – протягом значного чи протягом короткого часу. Як відомо, звукові зміни в германських мовах (такі, як умлаут у німецькій або зсув голосних в англійській мові) відбувалися дуже повільно, і лінгвісти минулих століть намагались пояснити причини цих явищ такими чинниками, як кліматичні умови, вплив мови вторжників або явищ суто фізіологічного характеру. На конгресі була спростована теза про те, що звукові зміни відбуваються повільно. На підставі експериментальних робіт Лабова, Пенга, Лунда і Брінка, а також Бірнбаума і Малемберга було доведено, що звукові зміни можна, так би мовити, вловити на льоту. Лабов показав на підставі прихованого запису вимови негрів у Манхеттені, що у звукових змінах вела перед нижня частина середнього класу, яка мала найбільше контактів з представниками інших класів.

Пенг на підставі своїх експериментальних даних, які він зібрав у Цуруоці (Японія) через 20 років після Номото від більше ніж 100 дикторів, вважає, що звукові зміни відбуваються не на стику поколінь, як вважає Бірнбаум, а в межах одного покоління.

Цей головний висновок тягне за собою потребу

розв'язання кількох загальних питань:

- 1) Якщо звукові зміни відбуваються в межах одного покоління, то в якому віці вони відбуваються?
- 2) Чи можна прогнозувати ці зміни?
- 3) Як слід розглядати мовне суспільство – як гомогенне чи гетерогенне?
- 4) Чи можна визначити загальну тенденцію в розвитку звукових змін?

Вчені трохи розходяться щодо визначення того віку людей, коли виникають звукові зміни, але в основному вважають, що це відбувається у молодіжному віці. Пенг, наприклад, додержується думки, що звукові зміни можливі до 35 років, а далі вони сходять нанівець. Брінк вважає віком статевої зрілості 15 років, коли можна відзначити максимум звукових змін.

Інші дослідники спостерігали, що зміни починають відбуватися у віці 8-9 років.

Більшість дослідників додержується думки, що звукові зміни прогнозувати неможливо, оскільки процес реалізації змін може раптово припинитися і розвиток може відбутися у протилежному напрямку.

Представники празької школи репрезентують думку, що в нормованій літературній мові переважає *“еластична стабільність”*. Лабов винайшов для цього поняття термін, який він називає *“упорядкована гетерогенність”*, що є формою до *“ідеальної гомогенності”* Хомського. Обидва, однак, погоджуються з тим, що мова структурована, тобто годиться для опису за правилами. Хомський – за категоріальний опис, а Лабов – за опис по змінних правилах, які застосовувалися вже в історичній лінгвістиці, а також в дослідженнях діалектів.

Брінк та Лунд вважають на підставі вивчення звукових змін у данській мові з 1840 по 1955, яке вони зробили, спостерігаючи за орфографічними помилками і звукозаписом з 1913 року, що в

данській мові відбулася значна демократизація вимови під впливом низьких прошарків Копенгагена, чия вимова вплинула і змінила вимову вищих класів у загальній державній школі, створеній у 1900 р. в Копенгагені. Відома фонетистка Елі Фішер-Йоргенсен так відзначає цей процес демократизації вимови: *“Я почала зміни у моїй мові, коли мені було 5 років, і продовжувала до цих пір. Я вживала консервативну форму літературної данської мови, коли я була молода, а тепер я знаходжу, що форма моєї вимови наближується до тієї, яку я називаю вульгарною данською вимовою. Це трапилося неусвідомлено, проти моєї волі (зміни виявилися за допомогою магнітофонної стрічки)”*.

Отже, як Лунд і Брінк, так і Елі Фішер-Йоргенсен доводять тенденцію до демократизації вимови для більшості мов, тому що англійська королева Вікторія також посилається на факти, відзначені у її вимові, подібні до тих, про які розповіла Елі Фішер-Йоргенсен.

У липні 1962 р. від лабораторії експериментальної фонетики Київського державного університету ім. Тараса Шевченка (керівник лабораторії доц. І.П.Сунцова) відряджено експедицію до села Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області у складі Н.І.Тоцької, Л.І.Прокопової та В.О.Скворцова. Метою експедиції було проведення дослідження вимови, а саме – голосних і приголосних в одному із джерел і осередків української літературної мови. Припускалося, що в цьому селі повинна була спостерігатися гомогенність артикуляції голосних і приголосних, тобто як голосні, так і приголосні повинні були артикулюватися однаково і відповідати зразковій вимові літературної мови. До дослідження ми залучили велику кількість дикторів, яких розбили на дві великі групи за віком.

Диктори старшого віку: Холодна Г.П. (1909),

Щербак М.В. (1905), Мазя О.В. (1923), Шульга О.П. (1911), Турбаба О.Н. (1906).

Диктори молодшого віку: Борохович Л.М. (1948), Портянкіна Є.М. (1948), Довгаль Люба (1948), Довгаль Ліда (1946), Сорока А.А. (1940), Носулько Н. (1946), Герасименко В. (1946), Денисенко О. (1946), Цись П. (1946), Артеменко О. (1954).

Задля об'єктивності був застосований метод прямого палатографування, тобто на піднебінні або язиці лишалася сфотографована артикуляція (смуги зіткнення язика з піднебінням). До цього знімалися одонтограми – залишки артикуляції на губах.

У результаті цього дослідження виявлено гетерогенність артикуляцій у значному діапазоні. Найбільшу варіативність показали пом'якшені передньоязичні *Т', Д', Н', Л'*, значно меншу – тверді *Т, Д, Н, Л* і африкати.

Які причини стояли за цією строкатою гетерогенністю в одному селі, власне джерелі української літературної мови? Свого часу А.А.Реформатський (за усними свідченнями) вважав гетерогенність артикуляції за так званий поліморфізм, коли при різних артикуляціях досягається однаковий або близький акустичний ефект. Нам не лишалося іншого вибору, як гетерогенність артикуляцій голосних і приголосних прийняти за поліморфізм.

Однак після ознайомлення з матеріалами ІХ Конгресу фонетичних наук ми вирішили глибше докопатися до причин, які викликали таку сильну гетерогенність. Перш за все ми передивилися зібрані матеріали під кутом зору двох поколінь: молодшого і старшого. Нашу увагу привернула група передньоязичних пом'якшених, які виявляли значну строкатість.

Проаналізуємо спочатку групу твердих передньоязичних *Т, Д, Н*. Щодо *Т* виявляється абсолютна гомогенність артикуляцій. Як у старшого, так і у молодшого покоління у всіх

позиціях спостерігається типова дорсальна артикуляція з кінчиком язика біля нижніх зубів, яка поширюється на альвеоли. Таку саму артикуляцію зафіксовано і в літературній українській мові.

Щодо *Д* картина дещо змінюється, хоча у переважної кількості дикторів молодшого і старшого віку переважає, як і в літературній мові, дорсальна артикуляція із зімкненням на зубах та початку альвеол.

У деяких дикторів молодшого віку (Денисенко, Артеменко) та інших і дикторів старшого віку (Холодна) відбувається яскрава апікальна артикуляція із зімкненням на альвеолах. Зуби лишаються незачепленими.

Під час артикуляції твердого передньоязичного *Н* спостерігається зовсім інша тенденція. Більшість дикторів (Сулима, Артеменко, Денисенко, Довгань, Герасименко – молоді диктори і Холодна, Шульга – старшого віку) фіксують яскраву апікальну артикуляцію із зімкненням на піднебінні і не торкаються зубів. Тільки два молодих диктори (Портянкіна і Сорока) відбивають типову дорсальну артикуляцію. Як витікає із графіків літературної вимови, там спостерігається типова дорсальна артикуляція з легким натяком на тяжіння до апільності у деяких позиціях.

Слід звернути увагу на внутрішні стосунки серед артикуляцій *Т, Д, Н*. У того ж самого диктора інколи можна помітити більш значну смугу при *Т* у порівнянні з *Д, Н*. Це непрямий доказ того, що сила артикуляцій трохи відрізняється: при *Т* – вона сильніша, а при *Д, Н* – трохи послаблюється, хоча ці зміни незначні і їх можна вважати суто фізіологічними. Інколи це можна спостерігати і щодо артикуляції довгого *Н*.

Щодо *Л* можна відзначити, що поруч із поширеною артикуляцією твердого *Л* – типово дорсального, що переважає особливо серед осіб молодшого покоління, зустрічається також

специфічне полтавське *Л* з апікальною або навіть какумінальною артикуляцією (Сулима, Холодна, Шульга).

Як відомо, фонетисти вже відзначали неможливість прогнозування розвитку звукових змін. Важко обіцяти апікальності артикуляцій *Д, Н* майбутній розвиток. Можливо, ця риса так і залишиться в межах говірки Великих Сорочинців.

Найбільш строкату картину являють собою пом'якшені *Т', Д', Н', Л'*. Щоб уникнути можливості подвійного пояснення, відзначимо одразу, що ми притримувалися класичної термінології: апікальний (від лат. **apex** – кінчик язика), тобто артикульований за допомогою кінчика язика, і дорсальний (**dorsum** – спинка язика: передня, середня, задня), тобто артикульований за допомогою спинки язика.

Ми знімали палатограми в словах *мить, бань, люба, дя* багаторазово у одних і тих самих дикторів. Дослідження виявило три можливих артикуляції – апікальну, середньоязичну і дорсальну передньоязичну. Найбільш стабільно дотримувався Сулима апікальної артикуляції і тільки зрідка видавав середньоязичну, молоде післявоєнне покоління у переважній більшості видавало апікальну артикуляцію (стабільно апікальну артикуляцію виявляли Артеменко, Носулько), Сорока у більшості випадків користувалася апікальною артикуляцією, Осадча видавала тільки апікальну артикуляцію, Довгань, Борохович, Сорока, Портянкіна, Герасименко варіювали між апікальною та зубно-дорсальною артикуляцією, але здебільшого схилились до апікальної. Представники старшого покоління (Холодна, Мазя і Турбаба) володіють двома різновидами: апікально- та зубно-дорсальною.

Вимова свистячих *З, С* також виявляє гетерогенність артикуляцій. Переважно як у представників старшого, так і молодшого віку спостерігаємо зубну артикуляцію, але все ж таки у

більшості молодшого покоління спостерігається легка апікальна або какумінальна артикуляція (кінчик язика піднімається більшою або меншою мірою вгору і прохід для повітряного струменя фіксується на альвеолах). Африкати *Ц, ДЗ* відбивають ту саму тенденцію, тобто здебільшого вона зубна, але у представників молодшого покоління виступає апікальна або какумінальна артикуляція з жолобком для повітряного струменя на альвеолах.

Шиплячі *Ж, Ш* на відміну від *З, С* без винятку демонструють апікальну або какумінальну артикуляцію із жолобком на альвеолах або м'якому піднебінні.

Артикуляція африкат *Ч, ДЖ* демонструє яскраву апікальну чи какумінальну артикуляцію (з жолобком на м'якому піднебінні), за винятком чотирьох випадків із зубною артикуляцією.

Приблизно те саме можна сказати щодо артикуляції *Р*, де зубна артикуляція зустрічається вкрай рідко. Найтиповішою є апікальна чи какумінальна артикуляція вібранта.

Після того, як ми проаналізували артикуляції приголосних і визнали їх вкрай гетерогенними, виникло питання про те, як будуть розвиватися у майбутньому ці артикуляції. Тут теоретично можливі 2 припущення:

- 1) якщо вони будуть розвиватися у напрямку до гомогенності, тоді, очевидно, перемаже один з трьох типів артикуляцій: зубний, апікально-какумінальний або середньоязичний для пом'якшених *Т', Д', Н'*;
- 2) можливість залишення гетерогенних артикуляцій з перевагою ознак якогось одного типу.

Звичайно, найкращим виходом перевірити ці можливості було б відрядити експедицію до села Великі Сорочинці і перевірити артикуляцію у тих

мешканців села, у яких була зафіксована вимова у 1962 році. Це дало б ключ до справжнього вирішення розглянутої проблеми.

Але у зв'язку з проблемою діалекту села Великі Сорочинці виникає питання літературної норми української мови: наскільки діалектна мова пов'язана з літературною. Українська літературна мова досі виявляла також певну гетерогенність артикуляцій. Чи будуть вони вирівнюватися до якогось одного типу, який буде переважати, чи гетерогенність лишиться єдиним реальним фактором. Очевидно, ці проблеми будуть вирішуватися у зв'язку із загальним розвитком української літературної мови, вдосконаленням її фонетичних норм, виробленням унормованої вимови у дикторів телебачення, акторів театру у зв'язку з підняттям загальної культури ораторської мови в Україні.